

MUHAMMED MUSADDIK'IN İRAN PETROLLERİNİ MİLLİLEŞTİRME ÇABALARI VE SONU

Yrd. Doç. Dr. Mehmet KAYA*

Öz

Sanayi devriminden sonra artan hammadde ihtiyacı sömürgeci devletleri farklı arayışlara sürükledi. Bunlardan biri olan ABD'nin 1859'da ilk petrol kuyularını açmasıyla petrol devri başladı. Bundan sonra büyük devletler farklı bölgelerde petrol arayışlarına yöneldiler. Bu ülkelerden İngiltere, Orta Doğu'ya yönelerek İran devletinin izniyle petrol arama çalışmalarına başladı.

İngiliz D Arey şirketi 1908'de İran'da petrol kuyularını açmaya başladı. İngiliz Şirketi çıkardığı petrolden ilk etapta İran'a %16 pay verirken 1933'de yapılan yeni anlaşmayla İran'ın payı %20'ye çıkarıldı. Şirketin adı Anglo-İranean Oil Company (AIOC) olarak değiştirildi. Bu arada İran Şahı Rıza Pehlevi'nin daha fazla pay için yaptığı mücadele sonuçsuz kaldı. Bu da Şah Rıza Pehlevi'yi Almanya'ya yakınlaştırdı. Bu yüzden II. Dünya savaşı sırasında Sovyetler ve İngilizler 1941'de İran'ı işgal edip, Şah'ı yönetimden uzaklaştırdılar.

Rıza Şah'tan sonra yerine geçen oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde 1952'de Başbakan olan Muhammed Musaddık, İran petrollerini millileştirmek için meclisten karar çıkardı. Muhammed Musaddık, Notionlar İran Oil Company (NIOC) şirketini kurarak, üretim ve pazarlama konusunu bu şirketle çözmeye çalıştı. İran'ın bu tavrı İngiltere ve ABD'nin çıkarlarını zedeleyince, 1953 yılında CIA ajanlarının tertiplemediği Ajax operasyonu sonucunda bir hükümet darbesiyle Muhammed Musaddık yönetimden uzaklaştırıldı. Bu süreç 1979 İran devrimine kadar devam etti.

Anahtar kelimeler: İran, İngiltere, Musaddık, Petrol, Millileştirme.

Muhammed Mussadık's Attempts To Nationalize Iranian Petroleum And The Results

Abstract

With the Industrial Revolution, process of mechanization brought states and nations into a different pursuit. USA, which ranked among these countries, began the petroleum era when first oil wells were opened in 1859. After

* Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

that, great states turned to searching for oil in the different regions. England, which was one of said states, began searching for oil wells with the permission granted by the Iranian government.

An English company, D Arey, encountered oil in Iran and started to open oil-wells there. Whereas the English company initially gave a 16% share of the oil to Iran, with the new agreement in 1933 Iran's share was raised to 20%. The company's name was changed to Anglo-Iranian Oil Company (AIOC). Attempts by Shah Rıza Pehlevi to receive a bigger cut failed and this drew him closer to Germany. This resulted in the invasion of Iran by Soviets and England in World War II and the shah was dismissed from his position in the government.

Rıza Shah's son Muhammed Rıza Shah replaced him and Muhammed Mussadık, who was the Prime Minister at the time, issued a decision through the council to nationalize the oil in 1952. Establishing the National Iran Oil Company (NIOC), Muhammed Mussadık attempted to tackle production and marketing issues with this company. When this attitude of Iran hurt the interests of USA and England, Mussadık was dismissed from his station during a coup initiated by the CIA agents with the Ajax Operation in 1953 and this phase continued until the Iranian Revolution.

Keywords: Iran, England, Musaddık Oil, Nationalization.

Giriş

Orta Doğu -batılıların deyimi ile "Middle East"- Mısır'dan başlayarak doğuda Umman Körfezi'ne kadar uzanan ve Irak, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Türkiye, İran, Afganistan, Suudi Arabistan, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Filistin'in yer aldığı coğrafya olarak tanımlanmaktadır.¹ Bu bakımdan Orta Doğu, her çağda stratejik öneme sahip bir merkez olması dolayısıyla önemini hep korumuştur.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Orta Doğu petroleri yalnız bölge için değil, bütün dünya devletleri için önem taşımaya başlamıştır. Buna bağlı olarak dünya petrol endüstrisinin ağırlık merkezi Orta Doğu olmuştur. Bölgedeki petrol rezervlerinin zenginliği ise uluslararası ticari rekabeti körüklemiştir. Orta Doğu'da özellikle Zağros Dağları'yla, Güneydoğu Toroslar'ın önüne yayılan Sapsidans sahrası rezervleri dünyanın en zengin petrol yatakları olduğu kabul edilmektedir. Bu bakımdan başta İran olmak üzere Irak, Suudi Arabistan, Katar, Bahreyn ve Kuveyt'in belli bölgelerinde zengin petrol yatakları bulunmaktadır.²

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *altın cevher* olarak adlandırılan petrolün Amerikalı Edwin L. Dowke tarafından 1859'da Pennsylvania Tutes Ville'de ilk petrol kuyularını açmasıyla petrol çağı başlamıştır.³ Bunun akabinde petrolün Orta Doğu coğrafyasında çokça bulunduğu söylemleri, sömürge anlayışına sahip devletlerin dikkatini çekmiştir. Bunun sebeplerinden biri de 1859'da ABD'nin ilk petrol kuyularını açmış olmasına rağmen, açılan kuyuların kısa sürede tükenmesinden kaynaklanmıştır. Daha zengin rezervlere

¹ Tayyar Arı, *Orta Doğu*, Cilt: 1, MKM Yayınları, Bursa 2012, s. 21.

² Sami Öngör, *Orta Doğu (Siyasi ve İktisadi Coğrafyası)*, Öz Eğitim Yayınları, Ankara 1965, s. 98-100.

³ Öngör, *a.g.e.*, s. 100-101; Ramazan Özey, *Dünya Denklemine Ortadoğu*, Aktif Yayınları, İstanbul 1997, s. 79.

sahip yerleri bulmak için petrol aramalarını sürdüren şirketler yönlerini Orta Doğu coğrafyasına çevirmişlerdir.⁴

Bu durum sömürge devletlerinin iştahını kabartmış ve onların bölgeye yönelmesine neden olmuştur. Petrolün ilk olarak İngiltere tarafından İran'da çıkarılmasıyla süreç başlamıştır. İlk etapta İran tarafından petrol arama ve çıkarma imtiyazının İngiliz şirketlerine verilmesi, Batılı diğer devletlerin de bu coğrafya ile yakından ilgilenmelerine zemin hazırlamıştır.

1. Muhammed Musaddık Dönemine Kadar (1952) İran Petrollerinin Tarihi Seyri

Tarihi bakımından İran petrol sanayii, Basra Körfezi bölgesinin en eski sanayii olarak kabul edilmektedir. Denilebilir ki petrolün Orta Doğu'da ilk anıldığı ülke İran'dır. Petrolün işletme dâhil ilk maden imtiyazı İran Şahı Nasıreddin Şah tarafından, 25 Temmuz 1872'de bir İngiliz vatandaşı olan Baron Julius de Reuter'e verilmiştir. Ancak Rusya'nın baskısı ve İngiltere'nin Reuter'e yeterince destek vermemesi yüzünden bu imtiyaz bir yıl sonra iptal edilmiştir.⁵

Hemen bir yıl sonra İran'da İngiliz sermayesiyle bir banka açılmış, petrol aramaları için çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte İran Şahı Muzaffereddin Şah, bir başka İngiliz vatandaşı olan William Knox D. Arey'e 1901'de petrol aramaları yapması için altmış yıllık imtiyaz vermiştir. Verilen imtiyazın kapsamı, D. Arey'in kurduğu şirket ile bölgedeki petrol kaynaklarını bulmak, ticaretini yapmak ve işletmeyi elde tutmak olmuştur.⁶

İngiltere bu anlaşmayla İran'ı nüfuzu altına alarak Rusya'nın buradaki etkisini kırmak istemiştir. Bu petrol anlaşması İran topraklarının dörtte üçü için geçerli kılınmıştır. (Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Horasan ve Estarabad hariç tutulmuştur.) Bu arada İran 20.000 sterlini peşin, 20.000 sterlini sonradan ödemek kaydıyla D. Arey şirketinin %16 hissesini satın alarak ortak olmuştur.⁷

Petrolü çıkaracak olan D'Arey şirketi 1902'de Londra'da 600.000 sterlin sermaye ile kurulduktan sonra, İran'da kendisine sondaj yapma izni verilen bölgelerde petrol arama faaliyetlerine başlamış ancak, bu aramalarda petrole rastlamamıştır.⁸ Zaten verilen imtiyaz anlaşmasıyla şirketin sondaj çalışma alanları 2070 mil ile sınırlandırılmıştır. Bu alanlarda 1906'ya kadar sondaj çalışmaları sürdürülmüş, fakat olumlu bir sonuç alınamamıştır. O süre zarfında D'Arey şirketi elde ettiği petrol ile masraflarını bile çıkaramamıştır.⁹

Sonuçsuz kalan petrol aramalarından sonra Zağros Dağları'nın güneydoğusunda Mescid-i Süleymaniye'de 1906'da yeniden çalışmalara başlanmıştır.

⁴ Özey, *a.g.e.*, s. 71.

⁵ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Çeviren: Reşat Uzmen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 50; Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007, s. 155.

⁶ Mehmet Kaya, "Ortadoğu'da Petrol Savaşının Başlama Noktası ve İngiltere'nin İran Petrollerini Kontrolü Altında Tutma Çabaları", *Demokrasi Platformu*, Sayı: 14, Orion Kitabevi, Ankara 2008, s. 234-242.

⁷ Djalili - Kellner, *a.g.e.*, s. 50.

⁸ Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, Bakış Yayınları, İstanbul 2006, s. 253.

⁹ Bank Melli, *İran Presa*, İran Kültür Yayınları, Tahran 1950, s. 53.

1908'de 1180 metre derinliğinde petrole ulaşılmış ve bunun neticesinde sondaj sahası genişletilmiştir. 1911'de ise Abadan ve çevresinde zengin petrol yataklarına rastlanmış arama çalışmaları daha da hızlanmıştır.¹⁰ Petrolün çıkmasıyla şirketin mali problemleri hal edilmiş ve Şahsa it şirket ismi değiştirilerek *Anglo Persian Oil Company (APOC)* şirketi kurulmuştur. 1912'de Süleymaniye-Abadan petrol boru hattı kurularak petrolün taşınması kolaylaştırılmıştır. İran'da çıkartılan petrol 1912'de 43.000 ton iken, 1913'te 81.000 tona, 1914'te ise 274.000 tona ulaşmıştır.¹¹

I. Dünya Savaşı'nda akaryakıt sıkıntısı nedeniyle petrolün önemi daha da artmıştır. 1918-1939 yılları arasında petrol, uluslararası rekabet halini almıştır. Bu süreçte İngiltere'nin İran'a yönelik izlediği siyaset adeta bir petrol emperyalizmine dönüşmüştür. Bu meyanda bölgedeki petrol şirketleri sömürgeci güçlerin uzantısı olarak görülmeye başlanmıştır.¹²

I. Dünya Savaşı başladığında tarafsızlığını ilan eden İran, savaşın dışında kalmaya çabalamıştır. Buna rağmen İran coğrafyası, Osmanlı, İngiltere ve Rusya'nın savaş alanı olmuştur. Osmanlı Devleti, Mondros Ateşkes Antlaşması ile tamamen İran'dan çekilmiştir.¹³ Ruslar ise savaş öncesi ve savaş sürecince ülkenin kuzeyindeki üçte birlik kısmı işgal etmişlerdir. İngilizler ise savaş süreci içerisinde elindeki petrol kuyularını, boru hatlarını ve İngiliz-İran petrol şirketine ait rafinerilerinin bulunduğu güney bölgelerini elinde tutmak için, Avusturya ve Hindistan'dan getirdiği askerler ile buraları korumaya çalışmıştır.¹⁴

Rusya'da 1917 Bolşevik devriminden sonra kurulan Sovyetler yönetimi, İran topraklarından geri çekildi. Almanya'nın da I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması İngiltere'yi bölgede tek güç haline getirdi. İngiltere bu süreçte İran'da her konuda söz sahibi olduğu gibi, petrol rafinelere de tekeline aldı.¹⁵

I. Dünya Savaşı'nın bitmesi ile birlikte İran'da petrol aramaları hız kazanmıştı. İran'da Mescid-i Süleymaniye ve Abadan dışında yeni petrol yatakları bulunmuştu. Irak'ın Hanekin petrol yataklarına komşu olan Nett-i Şah (1923), Hef Gel ve Gah Soran (1928), Naft-ı Sefid (1935), Aga Jari (1936), Pazanan (1937) ve Lali yataklarından önemli ölçüde petrol rezervleri tespit edilmişti.¹⁶

1923 yılında İran'da iktidarı ele geçiren Rıza Şah, ülkesindeki İngiliz petrol şirketinin faaliyetlerinin İran'ın menfaatlerine aykırı olduğu düşüncesiyle ekonomi ve sanayide gelişmiş olan Almanya'ya yanaştı. Bu arada ABD-İran ilişkileri de gelişmeye başladı. Fakat Sovyetler ve İngiltere bu durumdan pek hoşnut olmadı.

Anglo Persian Oil Company şirketinin yıllık üretimi her yıl artarak devam etti. 1933'te 1,2 milyon dolar kâr elde edildi. Aynı yıl şirketle yapılan an-

¹⁰ Bank Melli, *a.g.e.*, s. 54.

¹¹ Karadeniz, *a.g.e.*, s. 254.

¹² Rena Grousset, *Asya'nın Uyanışı*, Berikan Yayınları, Ankara 2010, s. 70; Youssef M. Choucri, *Ortadoğu Tarihi*, Çevirmen: Fethi Aytuna, İnkılap Yayınları, İstanbul 2012, s. 486.

¹³ Necmeddin Bamatte, *Iran in World War I*, Moskova 1964, s. 97-98.

¹⁴ Arthur Goldschmidt Jr. - Lawrence Davidson, *Kısa Ortadoğu Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2011, s. 312-314; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi*, İstanbul 2012, s. 493.

¹⁵ George Lenclowoski, *Qajar İran*, Londra 1983, s. 78.

¹⁶ Talip Yücel, *Asya'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Eroğlu Matbaası, Ankara 1965, s. 185.

laşmaya göre İran'ın petrolden alacağı pay artırıldı.¹⁷ İran'ın payına 36 milyon dolar düştüğü halde şirket İran'a sadece 10 milyon dolar ödedi. Şirketin 1933'deki yıllık bilançosuna itiraz eden İran memnuniyetsizliğini dile getirdi. Fakat İran'ın itirazları İngiliz şirketi tarafından ciddiye alınmadı. Bunun üzerine İran parlamentosu, İngiliz şirketine 1901'de verdiği imtiyazları feshetti.

İngiltere, meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürdü. Milletler Cemiyeti arabuluculuk yaparak ikisi arasında yeni bir anlaşma yapılmasını istedi. 1933'te yapılan yeni anlaşma ile İran'ın istediği gibi olmasa da petrol gelirinden alacağı pay %16'dan %20'ye çıkarıldı.

1935'te İran'ın isteği üzerine şirketin adı *Anglo-İranean Oil Company (AİOC)* olarak değiştirildi. Yapılan bu anlaşma 1993 yılına kadar sürecek ve süresi dolduğunda şirketin tüm hakları İran Devleti'ne geçecekti.¹⁸

II. Dünya Savaşı başladığında İran tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, İran'ın Almanya'ya destek verdiği bahanesiyle 1941'de İngiltere ve Sovyetler'in istilasına maruz kaldı. İran Şahı Rıza Pehlevi bu devletlerce görevden uzaklaştırılarak Güney Afrika'daki Mauritius Adası'na sürgün edildi.¹⁹ Yerine oğlu Muhammed Rıza Şah, 16 Eylül 1941 tarihinde 22 yaşındayken göreve getirildi.²⁰

2. Muhammed Musaddık'ın İran Petrollerini Millileştirme Çabaları

1941'de İran'da Muhammed Rıza Şah'ın yönetimi devralmasıyla İran tarihinde yeni bir siyasi dönem başladı. Devlet yönetimi konusunda tecrübesiz olan Şah, yönetimi devraldığında ülke İngiliz-Sovyet işgali altında bulunmaktaydı.

Muhammed Rıza Şah bir taraftan emperyal güçlere karşı mücadele ederken, öbür taraftan Sovyetlerin güdümündeki Tudeh Partisi (Komünist Parti) ile uğraşmak zorunda kaldı. 4 Nisan 1946 yılında Sovyetler ile yapılan ekonomik anlaşma ile Sovyetler İran'dan çekildi.²¹ Ancak İngiltere petrol şirketinin imtiyazlarından vazgeçmedi.

Muhammed Rıza Şah'ın iktidara gelmesinden sonra, İngiliz petrol şirketinin etkisinin kırılması için muhafazakâr çevreler, ulema sınıfı, halkın büyük kesimi, Tudeh Partisi ile Milli Cephe lideri olan Muhammed Musaddık Şah'a destek verdi. İran kamuoyunun isteği doğrultusunda hareket eden Muhammed Musaddık'ın en önemli hedefi petrolü millileştirme ve İran'ı İngiliz sömürgeciliğinden kurtarmaktı.

İngiltere ile yaşanan sorunlar İran halkını rahatsız etti. Petrol konusunda bir an önce çözüm bulunması isteniyordu. İran hükümeti bu konuyu gündemine aldı. Bu konuda en büyük destekçisi "*Milli Cephe*" oldu. "*Milli Cephe*" de milliyetçiler, modernleşme yanlıları, iyi eğitim görmüş aydınlar, sosyalistler, liberaller, toprak ağaları ve bir kısım ulema mensupları geniş bir koalisyon kurarak Muhammed Musaddık'ın liderliğinde birleştiler.

¹⁷ Ömer Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*, Acar Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 125.

¹⁸ Peter Avery, *History Of İran*, Cambridge Histories, New York 1992, s. 220.

¹⁹ Sayim Türkman, *ABD, Ortadoğu ve Türkiye*, Nobel Yayınları, Ankara 2007, s. 224.

²⁰ BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 010.09.451.1328.3.2.

²¹ BCA, 010.09.451.1328.3.11.

Musaddık'ı bu denli farklı gurupların lideri yapan en önemli husus ise hiç kuşkusuz, onun toplum nezdinde sahip olduğu dürüst kişiliği, karizmatik yapısı, güçlü hitabeti, zarafeti idi. Bunlara ilave olarak kendisinin tutarlı olmasının yanında, emperyalizm ve despotizmin karşısında olması, çizgisinden taviz vermemesi önemli yönleriydi.²²

Bu meselede kamuoyunun tam desteğini alan İran, petrol endüstrisinin millileştirilmesi konusunda önemli bir adım atmıştı. İran hükümeti Ekim 1947'de, 1933'te imzalanan İngiliz-İran (Anglo-Persian) petrol anlaşmasını değiştirmek istedi.²³ Çünkü şirketin İran'a ödediği para çok azdı. İran kendisine düşen payın artırılmasını istiyordu. 17 Temmuz 1949'da, 1933 anlaşmasına ek bir protokol eklendi. Şirket İran'a düşen payı çok az miktarda arttırdı. Hâlbuki bu sırada ABD şirketleri Venezüella ve Suudi Arabistan ile yaptıkları antlaşmalarda üretimden elde edilen kar payını %50 olarak paylaşmıştı.²⁴

Bu antlaşmayı İran Parlamentosu'nun kabul etmesi gerekiyordu. Fakat meclisteki Milli Cephe Gurubu Lideri Muhammed Musaddık bu anlaşmaya karşı çıktı. Muhammed Musaddık'ın çabalarıyla İran Meclisi, 28 Aralık 1949'da anlaşmayı reddetti.²⁵ İran hükümetinin müzakerelerden geri çekilmesini istedi. Böylece görüşmeler sona erdi.

Bunun üzerine bütün İran'da petrolün millileştirilmesi için gösteriler başladı. Bu gösterilere Komünist Tudeh Partisi ve fanatik Şiilerde destek verdi. İngiliz petrol şirketi Amerikan şirketleri gibi %50 hisse vermeyi kabul etmesine rağmen, İran parlamentosunda bu teklif reddedildi.²⁶

Muhammed Musaddık, İran petrollerinin millileştirilmesini öngören bir kanun tasarısını 19 Şubat 1951'de meclise sundu. Başbakan Ali Razmara 3 Mart 1951'de yaptığı bir konuşmada bunun teknik, ekonomik nedenlerden dolayı mümkün olamayacağını beyan etti. Bu sözlerinden sonra büyük bir tepki çeken Ali Razmara, Fedayan-i İslam örgütü tarafından öldürüldü.²⁷

Bu şartlar altında Muhammed Rıza Şah, Muhammed Musaddık'ı 28 Nisan 1951'de başbakanlığa getirdi. İran petrol sanayisini millileştiren yasa 15 Mart'ta parlamentoya getirildi ve 30 Nisan'da tasarı onaylandı.²⁸ Bu gelişmelerden sonra İngiliz hükümeti devreye girdi ve bu tasarımı kesin bir dille reddedip itiraz etti.

İran'daki gelişmeler sadece İngiltere'yi değil, diğer Batılı devletlerin de tepkisine yol açtı.²⁹ Özellikle Amerika bu konuya dikkati çekmiş ABD Başkanı

²² Gene R. Gartwerte, *İran Tarihi*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2011, s. 219-220; Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 265.

²³ Onur Okyar, *İran ve Demokrasi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 111; Mehmet Kaya, "İran Türkleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 180, İstanbul 2009, s. 144-147.

²⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İşbankası Yayınları, İstanbul 1983, s. 489.

²⁵ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2003, s. 433.

²⁶ Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 266; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 489-490.

²⁷ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 489-490; Alain Gresh-Dominique Vidal, *Ortadoğu*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 46.

²⁸ Peter Mansfield, *Ortadoğu Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 355; Şahruh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, Yöneliş Yayınevi, İstanbul 1990, s. 131.

²⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İmge Yayınları, Ankara 2013, s. 262.

Eisenhower'in, Musaddık'a gönderdiği mektupta; "İran-İngiliz petrol ihtilaflının birinci planda bir mesele olarak gördüklerini, sorunun giderilmesi halinde Amerikan hükümetinin İran'a teknik ve askeri yardım yapacağını" bildirdi.³⁰

Amerikan'ın yaptığı arabuluculuk bir sonuç vermedi. Çünkü İngiliz şirketi petrol satışını tekelinde tutmak istiyordu. İran ise bu satışın sadece bir kısmını şirkete vermek, büyük bir kısmını kendisi kontrol etmek istiyordu. İngiltere bu durum karşısında önce İran'a askeri müdahaleyi düşündü, ancak bunun sonuçlarından çekindi. Akabinde meseleyi Uluslararası Adalet Divanı'na taşımayı gündemine aldı. En sonunda ise konuyu Birleşmiş Milletlere götürmeyi kararlaştırdı.³¹

Öte yandan İngiliz petrol şirketi Abadan'da bulunan kuyuların üretimini durdurdu.³² Bunun üzerine Muhammed Musaddık kurduğu *Nasyonal İran Oil Company (NIOC)* ile İran petrolünün üretimi, kullanımı ve satışını bu şirket aracılığı ile yürütmeye çalıştı.³³ İngiltere, kendi AİOC şirketinin personelinin tahliye edip İran ile olan petrol ihracatını durdurdu.

Birleşmiş Milletlere giden İngiltere buradan da bir sonuç alamadı. Üstelik İran ile İngiltere arasındaki diplomatik ilişkiler kesildi, Amerika'nın arabuluculuk çalışmaları da neticesiz kaldı.³⁴ İran'ın Muhammed Musaddık önderliğinde petrol konusunda başlattığı millileştirme politikası tam olarak başarıya ulaşamadı.

Bunun sebepleri ise şunlardı: ABD'den umduğu mali ve siyasi desteği görememesi, üretimin büyük ölçüde azalması, İngiltere'nin diğer Batılı petrol şirketlerinin İran'la ortaklık kurmalarını engellemesi, İran'ın petrolünü dış piyasalara satamaması sonucunda ülkede siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda ciddi krizler çıktı. İşsizlik ve fiyatların artmasına neden oldu.³⁵

Muhammed Musaddık bunları bertaraf etmek için 1952'de İran'da seçimleri yeniledi. "Milli Cephe" ve Tudeh Partisi, mecliste çoğunluğa sahip oldular. Musaddık petroldeki millileştirme politikasını diğer alanlara da taşıdı. Silahlı kuvvetleri Şah'ın elinden alıp parlamentonun yönetimine verdi, orduyu küçülttü ve toprak reformu yasasını çıkarttı.

Muhammed Musaddık, Şah'ın kişisel yönetimi yerine anayasal yönetime geçmeyi hedefledi. Bu arada İngiliz şirketleriyle petrol sorununu çözülememesi İran'daki ekonomik krizi her geçen gün derinleştiriyordu. Nitekim İran petrollerine uygulanan uluslararası boykot sebebiyle devlet gelirlerinin azalması, ekonomik ve siyasi durumun daha da bozulmasına yol açtı.³⁶ Bu vaziyet de işçi sınıfını, Tudeh Partisi'ni ve toplumun diğer kesimlerini memnun etmedi. İran ekonomisinin petrole bağlı olması sebebiyle gelişmeler toplumu olumsuz

³⁰ BCA, 010.09.458.1328.3-9.

³¹ Yalçın Sarıkaya, *İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s. 151.

³² Sina Akşin, *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 386.

³³ Edward Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 155.

³⁴ M.Hasan Heykel, *Bir Devrimin Anlatılmamış Öyküsü*, Nehir Yayınları, İstanbul 1988, s. 90; BCA, 010.09.458.1328. 3-10.

³⁵ Tayyar Arı, *Irak-İran-ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007, s. 177; William L. Claucland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 325.

³⁶ Homa Katouzian - Hüseyin Şahidi, *21. Yüzyılda İran*, Sitare Yayınları, Ankara 2011, s. 27.

yönde etkiledi. Musaddık'ın millileştirme politikası bu sebeplerden dolayı başarılı olamadı.³⁷

İngiltere ve ABD, İran'daki sıkıntının bölgedeki diğer ülkeleri etkileyebileceğinden çekiniyordu. Batılı bu iki güç başta kendi menfaatleri olmak üzere İran'dan elde edilen imtiyazlarını, şirket paylarını, sigorta ve işletme rantlarını, arazi ve diğer yatırımlarını tehlikeye atabileceği düşüncesinden hareketle Musaddık hükümetinden kurtulmaya karar vermişlerdi.³⁸

İngiltere ve Amerika baskısının tesirinde olan ve bir yandan da yetkilerinin azaltılmasından dolayı Musaddık'tan rahatsız olan İran Şah'ı, Muhammed Musaddık'ı 17 Temmuz 1952'de başbakanlıktan uzaklaştırdı. Şah'ın bu tasarrufu İran'da daha bir memnuniyetsizlik oluşturdu. Zira Tudeh Partisi, milliyetçiler ve halk desteğiyle başlatılan isyanlar sonucunda Şah, Musaddık'ı 22 Temmuz'da tekrar başbakanlığı getirmek zorunda kaldı ve savunma bakanlığını da ona bağlandı. Bu meyanda işi zamana yayan ve CIA'nın planını uygulayan Şah, 16 Ağustos 1953'te Musaddık'ı azlettiğine dair bir kararname yayınladı.³⁹

Muhammed Musaddık görevi bırakmayı reddedince çıkan olaylar ve sokak gösterileri sonucunda Şah, ülkeyi terk ederek İtalya'ya sığındı. Ancak *Ajax* operasyonunun sorumlusu *CIA Ajanı Cermit Rozevelt'in* plan ve desteğiyle, 3 gün sonra 19 Ağustos 1953'te General Feyzullah Zahidi'nin düzenlediği bir hükümet darbesiyle Musaddık yönetimden düşürülerek tutuklandı. Ardından Şah İran'a büyük bir törenle geri döndü.⁴⁰

Bu arada tutuklanan Musaddık önce 21 Aralık 1953 tarihinde idam cezasına çarptırıldı, ardında cezası 3 yıl hapse çevrildi. Musaddık haptisten çıktıktan sonra ölünceye kadar evinde göz hapsinde tutuldu. 5 Mart 1967'de vefat eden Musaddık evinin bahçesinde toprağa verildi.⁴¹

İran petrolü için 15 Ağustos 1954 tarihinde yeni bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma ile İran petroleri 7 büyük petrol şirketine bölüştürüldü. İran petroleri, İran'ın ulusal petrol şirketi olan *National Iranian Oil Company (NIOC)* ile diğer batılı şirketler arasında yarı yarıya pay edildi ve bu süreç 1979 İran devrimine kadar devam etti.⁴²

İran'da Musaddık'ın devrilmesiyle Başbakanlığa getirilen Zahidi'nin döneminde, İran petrolerini millileştirme çabaları tamamen rafa kaldırıldı. İran, dış politikasını ABD ve İngiltere'nin oluşturduğu çerçevede yürütmeye başladı.⁴³ Şah M. Rıza Pehlevi, muhaliflere karşı sert tavırlar alarak bundan sonraki yönetimini baskıcı bir şekilde devam ettirdi.

³⁷ Yücel Yılmaz - Mehmet Şahin, *Ortadoğu Siyasetinde İran*, Barış Yayınları, Ankara 2011, s. 289; Youssef M. Choueiri, *Ortadoğu Tarihi*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2011, s. 490.

³⁸ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, Ankara 2010, s. 371.

³⁹ Suad Pir - Osmangazi Özgüdenli, "İran'da Petrolün Millileştirilmesini Sağlayan Başbakan", *DİA*, Cilt: 31, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 228-229.

⁴⁰ Garthwart, *a.g.e.*, s. 221; M. Sadık Atak, *Harp Sonrası Dünya (1945-1966)*, Ankara Basım ve Cilt Yayınları, Ankara 1966, s. 522; *BCA*, 010.09.458.1328.3-3.

⁴¹ Pir - Özgüdenli, "a.g.m." s. 228-229.

⁴² Tayyar Arı, *Irak-İran-ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, s. 179-180.

⁴³ *BCA*, 010.09.458.1328.3-6-10; Abdurrahman Bozgeyik, *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*, Yeniasya Yayınları, İstanbul 1981, s. 178-179.

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ABD'deki petrol şirketleri tarafından keşfedilen petrol madeni kısa süre içerisinde yaygınlaşarak endüstrileştirildi. Haliyle bu konu diğer emperyalist devletlerin dikkatini çekti. Petrol konusundaki araştırmalar dünyanın muhtelif ülkelerine yayıldı. ABD'den sonra bu konuda en önemli adımı İngiltere ve İngiliz petrol şirketleri attı. İngiliz petrol şirketleri petrol bulmak için Orta Doğu'ya yöneldiler. İngiliz şirketleri, petrol arama konusunda İran hükümeti ile anlaştilar. İran'da 1901'de başlayan petrol arama faaliyetleri, 1908'de petrolü bulmalarıyla sonuçlandı. İngiliz petrol şirketleri İran hükümetine çıkartılan petrolden %16 pay vermek suretiyle anlaşmaya vardılar.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra 1925'te İran hükümetinin başına geçen Rıza Şah, petrol konusunda önemli bir adım attı. İran'ın yüzdelik payını az bulan Şah, İngiliz şirketleriyle anlaşarak 1933'te İran'ın payını %20'ye çıkardı. Rıza Şah, İran'ın bu payını da yeterli bulmayıp daha fazla artırmak istiyordu. Fakat bunu İngiliz şirketlerine kabul ettiremedi. Bunun için Almanya ile yakınlaştı II. Dünya Savaşı çıkınca bunu bahane eden İngiltere ve Sovyetler, İran'ı işgal edip, Rıza Şah'ı Güney Afrika'ya sürgün ettiler.

Rıza Şah'ın yerine geçen oğlu Muhammed Rıza Şah bu konuda ABD, İngiltere ve Sovyetlere karşı daha temkinliydi. 1948'de İran'dan çekilen Sovyetlerin boşluğunu ABD doldurdu. Ancak 1952'de İran başbakanı olan Muhammed Musaddık, İngiliz şirketleriyle petrol konusunda yeni bir anlaşma önerdi, fakat şirketler bunu kabul etmediler.

Bunun üzerine Musaddık, İran petrollerini millileştirmek için parlamentodan bir yasa çıkardı. Kurduğu National İran Oil Company (NİOC) şirketiyle İran petrolünü endüstrileştirdi. Gelişmelerden rahatsız olan İngiltere ve ABD, Musaddık'ı Şah aracılığıyla uzaklaştırmak istediler. Şah, Musaddık'ı görevden uzaklaştırmak isteyince Musaddık halkın desteğini alarak direndi. Şah bu yüzden ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Ancak emellerine ulaşmak için İngiltere ve ABD, CIA'nın yardımıyla bir hükümet darbesi sonucunda Musaddık'ı yönetimden uzaklaştırarak hapse atıldı.

Şah ülkesine dönerek bu defa tüm yetkileri eline aldı. İngiliz ve ABD şirketleri İran petrollerini yedi şirket arasında bölüştürüp 1954'de İran'la yeni bir petrol anlaşmasını yaptılar. İran'ın payını %50'ye çıkardılar, ekonomik alanda da İran'a destek verdiler. Bu süreç 1979 İran devrimine kadar devam edildi. Neticede petrol konusunda sadece İran istismar edilmedi, hemen hemen petrol rezervlerine sahip tüm Orta Doğu ülkelerinin akıbeti böyle oldu.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 010.09.458.1328.3-2.

BCA, 010.09.458.1328.3-3.

BCA, 010.09.458.1328.3-5.

BCA, 010.09.458.1328.3-6.
BCA, 010.09.458.1328.3-9.
BCA, 010.09.458.1328.3-10.

Tetkik Eserler

- ABRAHAMIAN, Edvard: *Modern İran Tarihi*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2010.
AHAVİ, Şahruh: *İran'da Din ve Siyaset*, Yöneliş Yayınevi, İstanbul 1990.
AKŞİN, Sina: *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2015.
ARI, Tayyar: *Irak-İran-ABD ve Petrol*, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.
ARI, Tayyar: *Orta Doğu*, Cilt: 1, MKM Yayınları, Bursa 2008.
ARMAOĞLU, Fahir: *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İşbankası Yayınları, İstanbul 1983.
ATAK, M. Sadık: *Harp Sonrası Dünya (1995-1996)*, Ankara Basım ve Cilt Yayınları, Ankara 1966.
AVERY, Peter: *History Of İran*, Cambridge History, New York 1992.
BAMATTE, Necmettin: *İran In World, War I*, Moskova 1963.
BANK, Melli: *İran Presa*, İran Kültür Bakanlığı Yayınları, Tahran 1950.
BOZGEYİK, Abdurrahman: *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1981.
CHOUËIRI, Youssef M.: *Ortadoğu Tarihi*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2011.
CLAUCLAND, Wiliam L.: *Modern Ortadoğu Tarihi*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
GARTHWAITE, Gene R.: *İran Tarihi*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2011.
GOLDSCHMIDT JR, Arthur - DAVIDSON, Lawrence: *Kısa Ortadoğu Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2011.
GRESH, Alain - DOMİNİQUE, Vidal: *Ortadoğu*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1991.
GROUSSET, Rene: *Asya'nın Uyanması*, Berikan Yayınları, Ankara 2010.
GÜNDOĞAN, Ünal: *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, Ankara 2010.
GÜRAKAR, Tolga: *Türkiye ve İran*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.
HEYKEL, M. Hasan: *Bir Devrin Anlatılmamış Öyküsü*, Nehir Yayınları, İstanbul 1998.
KARADENİZ, Yılmaz: *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, Bakış Yayınları, İstanbul 2006.
KARADENİZ, Yılmaz: *İran Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
KATOUZIAN, Homa, ŞANİDİ, Hüseyini: *21. Yüzyılda İran*, Sıtare Yayınları, Ankara 2011.
KAYA, Mehmet: "Ortadoğu'da Petrol Savaşının Başlama ve İngiltere'nin İran Petrol-lerini Kontrolü Altında Tutma Sebepleri", *Demokrasi Platformu*, Sayı: 14, Ankara 2008.
KAYA, Mehmet: "İran Türkleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 180, İstanbul 2009, s. 144-147.
LENLOWOSKİ, George: *Qajar, İran*, Londra 1983.
LEWIS, Bernard: *Ortadoğu*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2003.
MANSFIELD, Peter: *Ortadoğu Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 2012.
OKYAR, Onur: *İran ve Demokrasi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.
ÖNGÖR, Sami: *Ortadoğu, (Siyasi ve İktisadi Coğrafyası)*, Öz Eğitim Yayınları, Ankara 1965.
ÖZEY, Ramazan: *Dünya Denkleminde Ortadoğu*, Aktif Yayınları, İstanbul 1997.
PİR, Suad - ÖZGÜNDELİ, Osman Gazi: "İran'da Petrolün Millileştirilmesini Sağlayan Başbakan", *TDVİA*, Cilt: 31, İstanbul 2006.
SANDER, Oral: *Siyasi Tarih (1918-1994)*, İmge Yayınları, Ankara 2013.
SANDIKLI, Atilla - DAĞCI, Kenan: *Büyük Ortadoğu Projesi*, Tasam Yay., İstanbul 2006.
SARIKAYA, Yalçın: *İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008.
TÜRKMEN, Sayım: *ABD, Ortadoğu ve Türkiye*, Nobel Yayınları, Ankara 2009.
YÜCEL, Talip: *Asya'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Eroğlu Matbaası, Ankara 1965.
YÜCEL, Yılmaz - ŞAHİN, Mehmet: *Ortadoğu Siyasetinde İran*, Barış Yayınları, Ankara 2011.